

***Refranes y Sentencias* (1596): Girolamo da Sommaiaren Salamancako lekukotasunetik Darmstadteko faksimile(ta)ra¹**

Refranes y Sentencias (1596): *From Girolamo da Sommaia's
Salamanca witness to the Darmstadt facsimile(s)*

Koldo Ulibarri Orueta*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: At the *2nd MLV Conference* we presented a secondary witness of the book *Refranes y Sentencias*, a copy of the Spanish part made in Salamanca by the Italian humanist Girolamo da Sommaia. In the first part of this paper we present the manuscript and examine if this new copy shows us any more data than the known ones about the book. In the second part, we approach the photographs of the Darmstadt issue and review the lost issue from the point of view of the Material Bibliography, especially collecting and analyzing the handwritten notes that can be read in the exemplar. In this way, we try to show some features of the owner of the copy and the cultural context the book moved in.

KEYWORDS: *Refranes y Sentencias*, philology, textual criticism, 16th century literature.

---

¹ Lan honek «*Monumenta Linguae Vasconum* 5: periodización y cronología» (MINECO, FFI2016-76032-P), «Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada» (Eusko Jaurlaritz, GIC. IT698-13) eta «Lingüística teórica y diacrónica: gramática universal, lenguas indoeuropeas y lengua vasca» (LingTeDi, UPV/EHU, UFI11/14) ikerketa-proiektuen laguntza izan du.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Koldo Ulibarri Orueta. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila. Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitatearen ibilbidea, 5 (01006 Vitoria-Gasteiz) – koldo.ulibarri@ehu.eus

Nola aipatu / How to cite: Ulibarri Orueta, Koldo (2016 [2021]). «*Refranes y Sentencias* (1596): Girolamo da Sommaiaren Salamancako lekukotasunetik Darmstadteko faksimile(ta)ra». *ASJU*, 50 (1-2), 19-45. (<https://doi.org/10.1387/asju.22857>).

Jasoa/Received: 2019-10-06; Onartua/Accepted: 2020-01-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: MLV II. Jardunaldietan Refranes y Sentencias *liburuaren bigarren mailako lekukotasun bat aurkeztu genuen, Girolamo da Sommaia humanista italiarrak Salamancan zela egin zuen erdal zatiaren kopia. Lan honen lehenengo zatian eskuizkribua aurkeztuko dugu, eta kopia berri honek orain arte liburuaz genekienaz gainerako datu berririk erakusten ote digun aztertuko. Lanaren bigarren zatian, Darmstadtten gordetzen zen alearen argazkietara hurbilduko gara eta galduriko ale hura berrikusiko dugu bibliografia materialaren ikerketa moldeaz baliaturik, bereziki alean genituen eskuzko oharrak bilduz eta aztertuz. Modu horretan, saiaturiko gara erakusten nolako jabea izan zuen ale hark eta zein giro kulturaletan mugitu zen liburua.*

HITZ GAKOAK: Refranes y Sentencias, *filologia, testu-kritika, XVI. mendeko literatura.*

Monumenta Linguae Vasconum II. jardunaldi hauetan, gure hitzaldiaren gutizi bezala berri pozgarri bat ekarri genuen, artxiboetan oraindik egin beharreko lanaren erakusgarri; izan ere, ikerketa lan sakon bati esker, orain gutxi arte galdutzat jo izan den E. Materrak sinaturiko dotrinaren lehenengo edizioaren ale bat aurkitu zuen *Aziti Bibia* elkarteak Kopenhagen (cf. Krajewska *et al.* 2017). Honen harira, ikusi da Hego eta Ipar Euskal Herriko eta espainiar eta frantziar estatuen mailako artxiboez gainera (ezaguna da hauetan oraindik ere euskal hizkuntzaren historiako material asko dela, nork aurkituko zain) gure ikuspegia zabaldu behar dugula, eta Europa mailara begira jarri behar garela ikerlariok. Honen erakusgarri, Materraren aurkikuntzaren parekoa ez izanik ere, euskalaritzan hain garrantzitsua zaigun *Refranes y Sentencias* (Iruñea, 1596) liburuaren bigarren mailako lekukotasun bat aurkeztu genuen, kasu honetan Florentzian aurkitu genuena, *Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze* liburutegian.

Liburutegi honen funtsetan Girolamo da Sommaia (1573-1635) abokatu eta humanista florentziarrak bere bizitzan zehar bilduriko eskuizkribuen zati bat behintzat bada. Florentzian jaioa 1573. urtean, 1599an zuzenbide kanoniko eta zibila ikastera Salamancako unibertsitateara joan behar izan zuen, florentziar legeen arabera ikasle izateko nagusiegi baitzen: garai haietan bere osaba Francesco Guicciardini zen Florentziako enbaxadorea Espainiako gortean (Haley 1977: 13), beraz, ez zuen arazo handiegirik izan baimena lortzeko (*ibid.* 14).

Salamancan zortzi urtez izan zen: diru arazorik ez zuen eta bere familia gortean ondo kokaturik zegoen, beraz, garaiko pertsonaia nagusiekin batera giro kulturalean murgildurik pasa zituen urteak: komediak ikustera joan ohi zen eta orduan modan ziren idazleen lanak irakurri, kopiatu edo kopiarazi eta lagunekin partekatzen zituen, literatura eta historia lan bilduma oparoa lortuz. Eskuizkribu bilduma haietako batzuek, *Miscelanea spagnola* izenburudun liburuki ezberdinetan gordेरik (Haley 1977: 40; cf. De Santis 2006, Cacho 2001), Espainiako Urrezko Mendeko ikertzaileentzat material ugari biltzen dituzte, denetarik aurki baitaiteke *Miscelanea* horietan: poesia edo teatrotik hasi eta Salamancako unibertsitatearen historietaraino, bai eta bere *egunerokotzat* jo daitezkeen bi liburuki ere (Haley 1977). Eguneroko hauetan, Salamancan ikasle ibilitako pertsona baten lehen eskuko lekukotasunak biltzen dira; eta hauek, nola ez, famatu egin dute Da Sommaia Es-

painiako Urrezko Mendearen historia egiten duten ikertzaileen artean (cf. Martín Clavijo 2008).²

Bilduma hauetan ez dira falta hainbat leku ezberdinetatik baturiko errefrauak, noski: honek bat egingo luke idazlearen literatur zaletasunarekin (Haley 1977: 47), baina baita xv. eta xvii. mende bitartean Espainian eta oro har Europa mailan (cf. Lakarra 1996b: 133) esaldi txiki hauek biltzeko izan zen modarekin ere; eta Salamanca, bertan zen unibertsitateagatik, kulturaren puntako lekua genuen halako egitekoetan ere. Da Sommaiaren errefrau bildumetako bat *Magl. VIII, 25* signaturadun liburu eskuizkribuan dugu, 95 eta 113 folioen artean: errefrau bilduma hau eta liburu eskuizkribuaren gainontzeko pasarte ezberdinak bereizten ditu orri-ertzetan izenburutxo bat jarritz; gure bildumari dagokionez, lehenengo folioan *Adagios Españoles bizcainos* (fol. 95r) eta *Adagios bizcainos en Romance* (fol. 95r) esaldiekin markaturik ageri da; ondoko folioetan, *Refranes bizc*³ leloaz bereizten ditu gure bildumari dagokion ifrentzuko orri-ertz guztiak. Liburuan zehar diren beste bildumetatik ez zen bereiziko, jatorrizko liburuaren izena eman izan ez baligu amaieran (fol. 113); hots, errefrau hauen iturria hauxe genuke bere hitzetan: «*Refranes y Sentencias comunes en Bascuense declaradas en Romance con numeros sobre cada palabra para que se entiendan las dos lenguas*. Impreso con licentia en Pamplona por Pedro Porrallis de Amberes 1596».

Honetatik atera daitekeenez, Da Sommaiak euskalaritzan hain garrantzitsu zaigun *Refranes y Sentencias* liburuaren ale bat ezagutu zuen bere Salamancako egonaldian, nonbait. Hau ez da baina, RS liburuaren agerpen bakarra miszelanea hartan; izan ere, gure pasartearen ostean beste errefrau bilduma bat badugu, kasu honetan hainbat hizkuntzako errefrauak biltzen dituen bilduma. Artean euskarazko hamasei kopiatzen ditu bilduma haren hasieran, eskuizkribuaren 114r eta 114v orrialdeetan alegia, eta hauek ere *Refranes y Sentencias* liburitik hartuak dira, ezagutzen dugun atalaren lehenbiziko hamaseiak, hitzen gaineko zenbaki eta guzti. Euskarazko hamazazpigarren errefrau bat ere aurki daiteke gaztelaniazko errefrauaren artean (fol. 107), itzuri zaiolako, nonbait (369. *ezaun araguia*, *vere araguia*).

Da Sommaiaren lekukotasun honek bigarren mailako lekukotasunetatik ezagutzen ditugun beste bi aleekin (Oihenarten eta Larramendiren balizkoekin, alegia; cf. Urgell 2002: 76)³ bat egingo luke, eta lehenengo mailan legokeen Darmstadtoko

² Kuriositate legez, Mitxelenaen *Obras completas* amaierako izen aurkibidea begiraturik (OC 15: 144), Girolamo da Sommaiaren izena aurkitzen da: *exemplo*-ren ahoskeraz hitz egiten duenean esaten du bere herrian oraindik ahoskera tradizionala gordetzen dela (*exemplo*) 'relato, historieta' adieran, eta adiera horren zergatia predikazioan aurkitzen du: «Así Girolamo da Sommaia, durante la cuaresma, anotaba los *e(n)xiemplos* que oía en los sermones, lo mismo que en otras temporadas detallaba los argumentos de las comedias que veía él mismo o de las que llegaba a enterarse por otros» (Mitxelena 1978, OC 11: 408).

³ Agian bigarren mailako beste lekukotasun bat gehitu ahalko genuke, *Plentziako alea* dei genezakeena, Zuloagak (2011) dakartzan berrien arabera: Plentziako *Torrebarri* etxeko armarrarian hiru errefrau ageri dira zizelkaturik, eta horietarik bi (*Muxica areriocaz agica* eta *Butroe celangoa da oroc daquie*) RSn ageri dira (270 eta 92.ak hurrenez hurren); beraz, zergatik ez pentsatu hirugarrenak ere (*Garaianago, er[r]ia gordeago*) jatorri bera duela, galduriko zatian, alegia (cf. Urgell 2002: 34)? Modu honetan, proposa genezake armarrarian egileak (edo eginarazi zuenak) RSren ale bat erabili zuela armarrarian errefrauak aukeratzeko; eta *aukeratzeko* diogu, honekin ez baitugu esan nahi Plentzia aldeko herri xeheak errefrau horiek ezagutuko ez zituenik, bakarrik RSren bidez aukeratu zituela armarrarian agertzeko.

alearekin batera (*D* legez aipatuko dugu), bere apaltasunean (osorik erdal partea baino ez zuen kopiatu, tamalez), zenbait baieztapen eta galdera berri eginarazten dizkigu.

Irrikagarri gertatu zitzaigun aurkikuntza, eta horrela aurkeztu genuen *Monumenta Linguae Vasconum* ikerketa proiektuaren jardunaldiotan; ordura arte egingdako lanen aurrerapen batekin: Girolamo da Sommaia nor zen, kopia nolakoa zen eta horren arabera berak erabilitako alea nolakoa izan zitekeen erakutsi genuen. Hitzalditik hona ikerketan aurreratu dugu, eta lana idazten ari ginela berri gazigoxo bat ere izan genuen: garai bertsuan P. Urkizuk ere Da Sommaiaren eskuizkribu horren ezagutza izan, eta honen edizioa eta azterketa bat argitaratu berri zuen (Urkizu 2015); alabaina, gazia den berri hau (halako aurkikuntza baten lehenengo aurkezlea izatea kendu digu) gozoa ere bada inondik inora ere, Europako artxibo eta bibliotekak arakatu behar direla pentsatzen duen ikertzaile gehiago ere badela erakusten baitu.

Urkizuren edizioa argitaratua eta eskuragarri izanik jada, ez dugu datu berdinak edo berdintsuak ematen jardungo. Alabaina, edizio horrek badu ahulgune zenbait: editoreak egin dituen akatsez gainera,⁴ ez ditu aztertzen Da Sommaiaren kopiaren eta *D*-ren artean diratekeen ezberdintasunak, ea dauden aldaketak kopia-akatsak ala aleen arteko ezberdintasunak izan ote daitezkeen ikusteko, kopiak Da Sommaiaren aleaz eman diezazkigukeen datuak lausotuz, gure ustez (§ 1).

Gure ikerketak, gainera, badu beste alderdi bat, orain artean inork heldu gabea: Darmstadteko *unicuma* («*unicumaren* faksimilea», hobeto esan) da eskura dugun *RS*ren ale inprimatu bakarra, mende hasierako argazki batzuei esker, eta Da Sommaiaren kopiarekiko konparaketarako bertara hurbildu behar izan garela aprobetxatu dugu begirada berri bat emateko ale horri (§ 2). Hogei urte dira azken edizio modernoa egin zenetik, eta edizioak bere balioa galdu ez duen arren, iturrira itzuli gara, alearen eskuzko oharrak bilduz eta konparatuz. Soberan daki testura hurbildu den inork errefrauak eskuz zenbakiturik daudela (zenbakiok erabiliz adierazten ditugu errefrauak gaur egun ere; ik. Lakarra 1996b), baina gutxitan aipatu izan da bestelako eskuzko oharrak ere badirela. Gure lana izan da hauek guztiak biltzea eta aztertzea, *unicumaren* balizko jabeari buruzko datu gehiago eskaintzeko asmoz.

Lanaren amaieran, lorturiko ondorioekin batera, gogoeta txiki bat egin nahiko genuke *RS*ren inguruan, Da Sommaiaren lekukotasunak ahalbideturik.⁵

⁴ Euskal pasarteetara mugatuz, arazorik larriena, 114r orrialdeko 3. lerroan dugu: *aberassoc jaya daude chiro gajoc veti neque* transkribatu gabe uzten du (orrialde horren argazkia ematen du artikuluan, gaitz erdi). Bestelako akatsak ere baditu transkribapenak, hala ere: eskuizkribuko *veri* > *vere* bihurtzen du (cf. beheago), *daben* > *deben*, *isquillauc* > *isquillauc*, *lequiquer* (pro *lequiquet*) > *lequiquez*. Gainera, ez du ikusten kasu batzuetan Da Sommaiak lehen momentuan idatzitakoa zuzentzen duela, akatsa azpimarratuz eta irakurketa zuzena gainean gehituaz: honela, euskal pasarte honetara mugatuz berriz ere, 114r orrialdean, *veri* dena (birritan ageri da, Urkizuk editatzen ez duen 3. lerroan eta 4.ean) *veti* irakurri behar da (Urkizuk *vere* ematen du bigarren horretan; 2015: 142), eta *ycaruac* (ala *ȳcaruac*) > *ucaruac* (ala *uȳaruac*).

⁵ Eta Urkizuk bere lanean esandakoa gorabehera. Datu berriak agertzen diren guztietan bezala, Urkizuk ere «hedatu ohi izan diren zenbait iritziren aurrean galdera berri batzuk ezarriko [ditu]» (2015: 66); alabaina, galdera berriak eta bere usteak agertzeko orduan gauza garrantzitsu bat ahazten du: «he-

1. Girolamo da Sommairen kopia

Esan dugunez, *Refranes y Sentencias* liburuaren kopia hau Florentziako *Biblioteca Nazionale Centralean* aurkitzen da, *Magl. VIII, 25* signatura duen liburukiko 95r eta 114v orrien bitartean. Orrialde horien erreproduzioen bidez kontsultatu ahal izan dugu testua, eta 95r eta 113v orrien bitartean RSren erdarazko zatiaren kopia osoa aurkitzen dugu (hala ere, 111. erretraua kopiatzea ahazten zaio eta 12. erretraua bera bakarrik aurkitzen da 113v orrialdean), inprimatuan dugun hurrenkera berean. 114r eta 114v orrialdeetan, bestalde, euskarazko hamasei erretrau ditugu kopiatuak, beren gaineko zenbakiak eta guzti.⁶

Ez dugu originala ikusterik izan, esan dugunez, eta honek zenbait datu ezagutzeko aukera galarazten digu: izan ere, biltzaile beraren beste miszelanea liburu baten azterketak erakusten duenez, Da Sommaiak ez zituen halako kopia-lanak liburuki batean zuzenean egiten; aitzitik, lan ezberdinen kopiak koaderno solteetan egiten edo egina-razten zituen, eta ondoren koaderno ezberdinak bilduz eta koadernatuz «sortzen» ziren gugana heldu diren miszelaneak (De Santis 2006: 16). Honela, RSren kopiarekin batera kaier berean leudekeen beste testuek garrantzitsuak izan zitezkeen datuak eskaini liezazkigukete, Da Sommaiak erabilitako alea zein beste liburuarekin batera lego-keen jakiteko.

Da Sommaiak erretrauak zenbatu ditu, baina banan-banan zenbakitu beharrean, lantzean behin zenbakia jartzen dio erretrauetako bati: honela, 548 erretrau ateratzen zaizkio Da Sommaiarri guztira, D-tik dakigunez diren 539 erretrauen orde. Zenbaketa ezberdintasuna erraz da azaltzen, zenbait erretrau bi balira legez zenbatu zirela pentsatuaz, baina honek ondoko gogoeta egitera garamatza: ez dirudi kopiagileak liburuari begi bistan izango zukeenik erretrauak zenbatzerakoan, inprimatuari nahiko garbi antzematen baitzaio non hasten eta non amaitzen den erretraua. Datu honi gehituko bagenio Da Sommaiak liburuari kopiatu egin zuela, pentsatzera garamatza liburuari ez zela Da Sommaiarena izango, Salamancan ikasle edo irakasle zen norbaitena baizik, eta kopia egin ostean zenbatu zituela erretrauak.

Kopiagileari buruz, Urkizuren lana irakurrik lehenengo orrian bertan aurkitzen dugu «[Girolamo da Sommaiak]⁷ RS 1596 kopiarazi zuen» (2015: 66), eta Florentziako kopian den zenbaketa aipatzeko orduan ere «Sommairen kopiagileak» (*ibid.* 78) egiten duela esaten du. Honekin batera, Da Sommaiak zenbait kopiagile erabiltzen dituela aipatzen du, tartean euskaldunak (*vizcainos*) ere bazirelarik (*ibid.*

---

datu ohi izan diren iritzi» hauetako batzuen oinarrian bestela azaldu ezin diren datuak badirela, eta datuak azaltzeko hipotesiak egin direla; beraz, datuok baloratu gabe (eta argudiaketan aipatu gabe) ezin dira besterik gabe albo batera utzi orain arteko hipotesiok (badirudi *iritzi* eta *hipotesien* arteko aldea ahazturik duela). Are larriago iruditzen zaigu, bere hitzetan «Gure lanaren irakurketaren ondoren irakurlearen iritziaren esku uzten dugu epaia [...] *ahaleginak* [...] indarririk eta oinarri sendorik baduen» (*ibid.* 77 [azpimarratua gurea, K.U.O]), baina ez du aipamenik egiten *ahaleginak* (ala *hipotesi berriak*?) zein oinarri dituen, ez eta non aurki daitezkeen oinarriok; beraz, nola utz dezake irakurlearen esku oinarrien sendotasuna epaitzea?

⁶ Hau ikusita, 12. erretrauaren kokagunearen zergatikoak argi dirudi: erdal zatia kopiatu zuenean ahaztuko zitzaion, nonbait, eta euskarazkoak kopiatzeko orduan akatsaz konturatu eta libre zuen orrialde batean gehituko zuen.

⁷ Urkizuk «Girolamo della Sommaia» izenez aipatzen du idazlea behin eta berriz, baina gure ikerketan erabili dugun bibliografian *Da Sommaia* abizena irakurtzen dugu, eta horrela erabiliko.

73); beraz, Urkizuren ustez kopiagile bat izan zen lan hau egiten. Alabaina, kopiak dituen akats eta aldaerak aipatzerakoan, inolako iruzkinik gabe gaintetik aipatzen ditu horrek dituen «italianismoak: *il forno* (RS 355: ‘el horno’), *principale* (RS 507: ‘principal’)...» (Urkizu 2015: 74). Italianismook, noski, geure buruari galdera bat egitera behartzen gaituzte: benetan *kopiarazi* zuen liburua ala *kopiatu* egin zuen? Bigarrena izango litzateke aukera egokia: honela bakarrik azal baitaitezke italianismoak; gaintetik, erretrau hauetan dugun letra Da Sommaiaarena da, Francesca de Santis egile horren ikertzailearen laguntzaz (*e-mail* bitartez) jakin dugunez.⁸

Kopian diren aldaketak Sommaiak berak egin ditu, beraz, eta italianismook dira frogarik nagusia: Urkizuren goiko aipuan direnez gainera, baditugu *necesidad* > *necessidad* (78, 244); *jouenos* > *giouenes* (125); *daño, año* > *danno* (209, 376), *anno* (411, 459); *el* > *il* (355, 467); *lluua* > *plluua* (358) eta *joyas* > *gyoyas* (504) aldaketak ere.⁹

D-tik eta Da Sommaiaaren kopiara diren aldaketen artean, bi sistematikotzat jo ditzakegu: batetik *que* partikula *q*⁷ antzeko laburduraren bidez ematen du, ziurrenik lana arintze aldera; bestetik, Darmstadtoko alean [*bokal* + *sudurkari*] segida¹⁰ laburtzeko erabiltzen den [^] zeinua osatzen du Da Sommaiak (*miràdo* > *mirando* 1, *espàtadiza* > *espantadiza* 5, *vêgarse* > *vengarse* 10...), are ikurra izan ez arren beharko luketen hitzetan ere (*tiempo* > *tiempo* 32, *rato* > *raton* 298).

Ortografiarekin loturiko aldaketak ere egiten ditu, gehienbat *v* - *b* txandakatzearekin erlazionatuak: *trabajo* > *trauajo* 104; *atreuido* > *atrebido* 383; *vazio* > *bazio* 412; *boluiose* > *voluiose* 486; *biuo* > *uiuo* 499; alabaina, ez dira falta *s* - *ss* (*tuuiesse* > *tuuiese* 197, *passado* > *pasado* 231, *necesidad* > *necesidad* 244, *dessabrida* > *desabrida* 518); eta *h* - *ø* (*arteme* > *harteme* 263; *echa* > *hecha* 313) aldaketak ere.

Bestelakoak dira kopia-akats arruntak diruditenak (Blecu 1983: 20 hh.); batzuetan hitz labur bat kentzen (a) edo gehitzen du (b), eta inoiz gaizki irakurtzen den letraren bat (c), ondoko adibideetan bezala:

- (a) o de uasura > o uasura (99); que no lastima > que lastima (112); tiêpo no es > tiempo es (123); toma la trucha > toma trucha (229); riñerone > riñeron (386); hazle > haze (466);
- (b) de perdición > de la perdición (280, 254); az ayudar > az de ayudar (339); trigo > mucho trigo (459);
- (c) lequiquet > lequiquet (10); le > lo (220).

Ondoko taldeetan ditugunak ere akats dirudite (Blecu 1983: 25 hh.); lehenengoan (a) inguruan den hitz batek eragindakoak; bigarren taldean (b), ordea, Da Sommaiaaren hizkuntz gaitasunarekin erlazionatuko lirateke, *lectio facillior*-ak nonbait:

⁸ Francesca de Santis ikertzaileak *Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze* liburutegian gordetzen den Da Sommaiaaren beste *Miscelanea spagnola* liburu baten edizioa eta azterketa prestatu zuen bere doktorego tesian (De Santis 2006), eta Da Sommaia eta bere obrari artikulua zenbait eskaini dizkio (ik. bibliografia). Tesian erakusten du halako liburuetan hainbat esku egon ohi direla, Da Sommaiaarenaz gainera (De Santis 2006: 16); beraz, nahiko ohitua dago Da Sommaiaaren letra zein den erabaki ahal izateko. *Colgo l'occasione per ringraziare la dott.ssa Francesca de Santis, che ha gentilmente risposto alle mie domande e che mi è stata di aiuto, sia nel confermare che la calligrafia è di Da Sommaia, così come rispetto alla bibliografia che lo concerne.*

⁹ Lan honetan erretrauen testua aipatzeko orduan Darmstadtoko alearen erretrau zenbakiak erabiltzeko, orain artean euskalaritzan egin den bezala.

¹⁰ Eta ez *bokal sudurkaria*, Urkizuk deitzen duen bezala (cf. 2015: 81).

- (a) patria > tierra (9);¹¹ mal- > mala (71);¹² alçanse > allananse (211)¹³
 (b) paridera > parlera (111); trabar > trabajar (144); depriende > deprende (241);
 obero > obrero (335).

Aldaketekin amaitu aurretik, Da Sommaiak egiten dituen bi aldaketa berezitan jarri nahi genuke begirada: *madre* > *muger* (113) eta *perdidos* > *perder* (433); bigarren hau aurreko *lectio faciliior*-en parean jar dezakegu, baina ezin zaio arrazoi filologikorik aurkitu lehenengoari, Da Sommaiak nahita egindako aldaketa litzateke.

Hurrengo atal batean (§ 3) saiatuko gara Da Sommaiaren lekukotasunak RSren historiaz dakarzkigun ondorioak eta galdera berriak adierazten, baina ez dugu atal hau amaitu nahi ikerketa honetatik jalgi den ondorio nagusi bat ekarri gabe: konparaketa honetan aurkitu ditugun aldaketa hauek guztiak kopiatze ekintzari dagozkiokkeen akatsak lirateke; beraz, ezaguna izan arren edizio bateko ale guztiak ez direla berdinak, eta aldaketa gutxi zein asko aurki daitezkeela ale batetik bestera (Blecua 1983: 173), ditugun aldaketok ez dute balio Darmstadtteko eta Da Sommaiak erabiltako aleen artean testuan ezberdintasunik zela proposatzeko.

2. Darmstadtteko alea berrikusten

Hasieran esan dugunez, Florentziako lekukotasuna aprobe txatu dugu RSren ale «originalari» hurbiltzeko, nolabait deitzearren gaur egun Julio de Urkijoren funtsean diren ale originalaren argazkiei, alegia. Izan ere, sobera ezaguna denez, Darmstadtteko Hesseko Duke handiaren bibliotekan gordetzen zen ale originala, Van Eysek 1894an aurkitu eta berrargitaratua (van Eys 1896; ik. Vinson 1898: § 6-7b), betiko galdu zen Bigarren Mundu Gerran (Irigoien 1975: 616), baina *unicumaren* argazki bidezko kopiak aterarazi ziren. Horiei esker ezagutzen dugu testu inprimatua. Dakigularik, bi argazki sorta gordetzen dira: Koldo Mitxelena Kulturuneko bibliotekan gordetzen da bat (J.U. C2632 signaturapean), eta Julio de Urquijorena bide zen. Bigarren kopia, gutxitan aipatzen dena eta Doroteo Ziaurizena bide zena, Jesus de Oregui bergararrak gordetzen zuen 1975. urtean, eta horretaz baliatuz atera ziren, batetik Irigoienek argitaraturiko faksimilea (Irigoien 1975) eta bestetik Euskaltzaindiak liburuaren edizio kritikoa txukunari (Lakarra 1996a) gehitu zion faksimile ez hain txukuna.

Liburuaren alde fisikoaz ezin dugu datu berririk eskaini, aleren bat ezagutu arte behintzat, baina interesgarri gertatu zaigu neurriez Vinsonek dioena: liburu *in-8º* eginda dago eta neurriak bere hitzetan «Le papier du livre mesure 198^{mm} ½ de hauteur sur 142 de large» dira. *in-8º* tolesturiko liburu batek erabiltzen zuen pleguaren tamaina kalkulatzeko badugu (Gaskell 1999: 105, metodoa eza gutzeko) 60,8 × 41,6 cm-ko plegua ateratzen zaigu, handiegia XVI. mendean erabiltzen zen *foolscap* (*ibid.* 86) paperarekin erkatuz (*foolscap* paperen artean handienak 44 × 34 cm-ko neurria luke; cf. Gaskell 1999: 93). Alabaina, *in-4º* tolesturiko orrietan pentsatzen badugu, *foolscap* tamainako paperetik hurbilago geratzen zaigu kon-

¹¹ cf. D. *en patria estraña la tierra es agrá.*

¹² cf. D. *mala bestia es la malquerencia.*

¹³ cf. D. *alçanse los llanos.*

tua, 41,6 × 30,4 cm-ko plegua lortzen baitugu. Honek pentsarazten digu *RSetan* ditugun kaierak egiatan *in-4°* tolesturiko bi plegurekin eginak direla; ohikoa izateaz gainera (*ibid.* 103) honek azalduko luke zergatik dauden markatuak kaier bakoitzaren *a* eta *a3* orrialdeak, hots, plegu bakoitzari dagozkion lehen orrialdeak.

«La numeración con que se suelen citar estos refranes, de 1 a 539, marcada a mano sobre el *unicum*, es obra de un erudito moderno» diosku Mitxelenak (*TAV* § 3.3.2); hala ere, *erudito moderno* hau ez litzateke XIX. edo XX. mendekoa, lehenagokoa baizik, alea begi-bistan izan zuen Vinsonek (1898: 530) dioenez:

Le volume comprend 32 feuillets non chiffrés, mais les pages ont été numérotées à la main, anciennement, et avant la reliure, car les chiffres des premières pages ont été entamés par le ciseau du relieur; quelques notes, écrites en marges, ont été tronquées en même temps. Ce numérotage et ces annotations ont été faits à l'encre noire. Quelques notes ont été soulignées par-ci par-là, assez légèrement, à l'encre noire. Tous les proverbes ont été numérotés à l'encre rouge, mais de 1 à 42 le rouge a été repassé en noir, et on a souligné en rouge le numéro ainsi noirci, mais dans la partie espagnole seulement; dans la partie basque, les numéros sont restés rouges partout.

Vinsonen hitzek ez ezik, zenbakien eta oharren kaligrafiak ere zahartasun erlatibo horren alde egiten du, gure ustez XVI. mende bukaera edo XVII. mende hasieran koka baikenitzake.¹⁴ Koadernaketa «est manifestement allemand» Vinsonen hitzetan (1898: 529), eta Darmstadt koadernatu zela pentsatzera garamatza honek; honi gehitzen badiogu koadernatzaileak zenbait ohar moztu zituela (*ibid.* 530), oharrei kronologia erlatibo hau eman bide geniezaieke: (1) inprimatzea > (2) zenbaki eta oharrak idaztea > (3) koadernaketa; hots, Darmstadtera heltzerakoan idatzirik zirela oharrok.

Zenbakiak behintzat bi idatzaldi lituzkete, bien arteko tartea luzea izan ez arren: Vinsoni jarraituz, lehenengo momentu batean gorri zenbakitu bide ziren erretra guztiak, euskarazkoak eta erdarazkoak, eta bigarren batean beltzez erretrasatu 1etik 42rako erdal zatiaren zenbakiak, azpimarratzeaz gainera. Jakina, eskura ditugun faksimileetan ezin dira bi idatzaldiak bereizi.

Baina zenbakioz gainera bestelako oharrak ere badira («quelques notes, écrites en marges»), antzinakoak hauek ere nonbait, zenbakiak jarri ziren garai bertukoak bederen, hauek ere koadernatzailearen gillotinak moztu baitzituen. Eskuzko ohar hauek Vinsonez gainerako beste ikerlariak ere jabetu ziren: Dodgson (honek originala ikusterik izan zuen), 1896ko berrargitalpena komentatzean dioenez «la s [sic, pro f] en *fuertes* está escrita con tinta» (Dodgson 1906) eta J. Urquijoren ikerketan zehar, sistematikoki ez bada ere, honelako oharrak irakur ditzakegu:

Por cierto, que el propietario ó alguno de los lectores del ejemplar de Darmstadt, cayó ya en la cuenta de esa semejanza, puesto que al margen del refrán 485 inscribió á mano: «51». (Urquijo 1911-1933)

¹⁴ Kaligrafia zaharrean aditu den Borja Aginagalderekin partekatu ditugu letrarekiko gure usteak, eta zalantza barik letrakera XVI. mendeko pertsona baten kaligrafia dela berretsi digu. Idazkiaren data XVII. mendera arte luzatzea ere bere aholkuz egin dugu, posible baita idazlea XVI. mendean alfabetatua izatea baina XVII. mendean bizitzea. Eskerrik beroenak eman nahi dizkiot Borja Aginagalde jaunari, nire galderak hain modu adeitsuan erantzuteagatik batetik, eta baita gai honen inguruko bestelako iradokizun interesgarri batzuk emateagatik ere.

Atal honetan, beraz, eskuzko ohar hauek bilduko ditugu, ez bakarrik berez ere interesgarriak izan daitezkeelako, baizik eta jabeari buruzko datuak eman diezazkiguketelako ere. Vinsonek jada adierazi bezala, han-hemen ageri dira, dirudienez tinta beltzez eta askotan oso modu lausoan bakarrik atzeman ditzakegu argazkietan. Saiatu gara arretaz bilatzen eta tinta beltzez eskuidatzitako elementu guztiei irizten, oro har eskuzabal jokatu dugu eta aukerarik txikiena bazegoen elementu hori tintaz idatzita zegoela pentsatzeko, horrela hartu dugu. Azpimarraturiko hitz eta letren kasuan bereziki arazoak izan ditugu oharrak eta inprimatzeak berak eragindako mantxak ezberdintzen.¹⁵

Oharrak ugariena Urquijok aipatu zuenaren antzekoak dira; hots, errefrau berdintsuak elkarrekin lotzeko erabiltzen ditu eskuz idatziriko zenbakiak, beraz, errefrauak zenbakitzeak erabilera praktikoa izan zuen liburuaren jabearentzat. Ohar hauek erdal pasartearen ondoren ageri dira, beste mota batzuetako ohar eta gehiketa gehienak legez; beraz, hipotesi bezala proposa genezake oharron egileak edo ez zekiela euskara, edo behintzat euskal pasarte ez zitzaiola erdarazkoa beste interesatzen (nahiz eta, ikusiko dugunez, euskal pasarteek ere badituzten zenbait gehiketa).

Gehitu diren zenbakiak, askotan aipatu errefrau errepikatuak (254-280, 256-491 eta 277-357; ik. Kaltzakorta 1996: 613) elkarri deitzeko erabiliak dira, baten alboan bestearen zenbakia agertuz; baina, errefrau errepikatuz gainera, oharron egileak aldaeraren bat dituztenak ere lotzen ditu, ondoko adibideetan ikusten denez:

De rabo de puerco, no buen birote (51) - De rabo de cochino, no buen birote (485)

Los pastores riñieron, los quesos parecieron (52) - riñeronse los pastores de ovejas y parecieron los quesos (386)

quien es para si, lo es para otro (106) - lo que quieres para ti, para otro (139)

lo que tenemos hemos comido, y nos hemos buelto pobres (314) - comer lo que tenemos y ser pobres (314).

Beste batzuetan errefrau analogoak hartzen ditu kontuan: ez dirudi interesatzen zaionik hitzez-hitzezko erlazioa, azpiko esanahia baizik, ondoko adibideetan bezala:

La verdad aspera y rabricorta (14) - La verdad es aspera y agra y desabrida (518)

Los pastores riñieron, los quesos parecieron (52) - La verdad causa riña (291)

Mas quiero, toma uno que doze te dare (40) - Mejor un paxaro en mano que no cinco en el arbol (432)

Mas cerca los dientes que los parientes (138) - El cuero mas cerca que la camisa (281)

Quando te dieren la sortija, pondrás el dedo meñique (192) - A quien se lo dan, tómelo como se lo dieren (454)

La buena comida la trae mala (213) - Demasiado comer y beuer me ha traydo a poco (438)

En los ojos del amante no ay cosa fea (242) - El aficionado de lexos vee (327).

¹⁵ Halakoetan, testu inprimatu zaharretan dugun eskarmentua eta gure intuizioa izan da irizpide nagusia.

Gure hipotesia denez oharron egileak erdal pasartea duela gogoan, euskal erre-frauen itzulpenak baino ez ditugu hona ekarri; 1. eranskinean biltzen dira aurkitu ditugun dei guztiak eta nahi duenak bertan ikus ditzake euskal errefrauak ere. Aipatzeko da, halaber, dei guztiak 1 eta 539 artean kokatzen direla; hots, jabeak erre-frauen arteko erlazioak finkatu zituenean (bederen) jada lau kaier baino ez zituela aleak.¹⁶

Beste batzuetan hitz eta are errefrau osoak aurkitzen dira azpimarratuak, ondo ulertu ezin ditugun arrazoiengatik. Azpimarraturiko errefrauak erdal itzulpenak dira beti, eta zerrenda labur honetan bildu ditzakegu:

El ques medroso es cruel (12)
 Los amenazados comedores de pâ (23)
 Refranes de tiêpo pasado verdades (32)
 Todos tartamudos quieren hablar (170)
 No des baldon a nayde (189)
 Albia, nido de todos los males (387)
 Ciego es quien no ve por çedaço (426).

Errefrau osoez gainera, badira hitz edo hitz multzo azpimarratuak errefrauetan zehar. Kasu honetan, interesgarriago gertatzen zaizkigu, ez baitira erdal pasarteetan aurkitzen halakoak, aitzitik, oraingo honetan euskal hitz zenbait ere aurki ditzakegu azpimarraturik:

Euskal hitzak: *urdeen* (51); *emaztea* (65); *trisean* (79); *azaga* (302); *samarien* (363)

Erdal hitzak: *moho* (5); *arrapiezos* (168); *alçanse* (211); *Muxica* (270); *Aramayona* (284); *alejas* (459); *de la del ageno* (473); *joven regozijado* (482); *De jativo* (506).

Euskal hitzetan, zergatikoa lehenengo hitzari bakarrik (*urdeen*) aurki diezaiokegu, izan ere, hau agertzen den 51. errefrautik (*urdeen buztanez matraçu onic ez*) eta 485.era (*charri buztanez matraçu onic ez*) dagoen ezberdintasun bakarra da. Hala ere, ezin dugu ahaztu erantzun *ad hoc* bat baino ez dela, beste hitzetarako ez baitigu bali-o. Erdal hitzekiko, tentagarria da pentsatzea *Muxica* eta *Aramayona* kasu, jabeak ez jakitea zer esan nahi zuten, euskal geografiarekin ohitua ez zelako; alabaina, azaltzeke geratuko litzateke zergatik ez duen gauza bera egin *Butrón*, *Goliz* (sic) edo *Ybarguen* izen propioekin. *alejas* eta *de jativo* hitzek edizio-akatsak dirudite eta agian horrexegatik azpimarratzen ditu, akatsa markatzeko nonbait: lehenengoan *aeuejas* hitzaren erre-pikapena (akastuna) genuke (inprentan bertan egina, Da Sommaiak ere baitakar), dela goiko *aeuejas* > *abejas* grafia aldatu nahi zuelako edo tipografoaren bestelako gaiz-ki-ulertu bat medio;¹⁷ bigarrean *dejativo* litzateke, baina inprentan tarte bat utzi izanak ekarriko zukeen balizko jabeak ****jativo** iratxoa ez ulertzea.

Hauetaz gainera, testuan zehar eskuzko bestelako ohar eta gehiketak aurkitzen dira: batzuk erdal errefrauak glosatzen dituzte, hauek dakartzaten hitzetako bat azal-

¹⁶ Honek Florentziako lekukotasunak erakusten digunarekin bat egiten du, hots, ez dugu zertan pentsatu Darmstadtoko aleak kaier bat galdu zuenik inoiz, aitzitik, lau kaiereko aleak ibili ziren xvi.-xvii. mendeko errefrauazale zein liburuzaleen artean (cf. § 3).

¹⁷ «*Miel* aurretik (zenbakirik gabe) *abejas* edo *alejas* (horrela Urquijok) irakurtzen den hitz bat agertzen da; Urquijok ez dio ezer horretaz, eta litekeena da beranduago norbaitek *aeuejas*-en grafia berriztaturik gehitzea». (Lakarra 1996b: 357).

duz: era honetan, 6. errefracuan dugun *perversa* hitzaren alboan *mala* gehitzen du esku anonimoak, 16.ean *orada*-rekin batera *ablanda* ere aurkitzen dugu eta *H abaxan* hitza izkiriaturik dugu 211.eko *caense*-ren baliokidetzat. Modu berean, *gran tocado y menguado comer* (17) eta *la buena comida la trae mala* (213) errefracuan alboan *y poco [rec]ado*¹⁸ eta *H El mucho comer trae poco comer* irakur ditzakegu, hurrenez hurren, eskuz gehitua. Ikusten denez, errefracu bi hauen kasuan *RStik* kanpoko erdal errefracuekin erlazionatzen ditu, osorik edo zatika jabeak eskuz horren baliokide izan zitekeena gehitzen baitu: lehenengoan *gran tocado y poco recado* geratuko litzateke errefracua (cf. Hernan Nuñez *Gran tocado y chico recaudo*; Urquijo 1911-1933),¹⁹ eta bigarren errefracua, oraingo honetan osorik kopiatua, ezaguna da gaztelaniatzko bildumetan ere (Hernan Nuñezen bilduman bada; cf. Urquijo 1911-1933).

Bestelakoak dira 229. (*En lo seco no se toma la trucha*) eta 530. (*Lo que has de hazer no dexes para mañana*) errefracuetan ditugun gehiketak, azalgaitzak gertatu baitzaizkigu: lehenengoan *H No se jartzen du trucha* ostean, eta bigarrean *hazer* ondoan *nuder* edo *μηδεν* bezalako zerbait irakur dezakegu. Honekin batera, gehiketa hauetako zenbaitetan (211, 213 eta 229 errefracuetan) gehituriko hitzen aurretik *H* antzeko ikur bat dago, azalgaitza hau ere.

Gehiketekin jarraituz, talde berezi bat osatzen dute <h> letraren gehiketek; hainbat errefracutako erdal zatian inprentatik *h* gabe ateratako hitzei jabeak *h* gehitzen die:

erroria > herreria, aze > haze (15); orada > horada (16); Ablā > habla (216); Alagar > Halagar (372)

Grafiaren «estandarizatze» edo «modernizatze» honekin bat egingo luke baita 15. errefracuan ageri den *fierro* > *hierro* aldaketak, kasu honetan ere *h* bat aurkitzen dugu *f* horren azpian. Antzeko gehitzea dugu 12. errefracuko *ques* hitz bilkuran, honetan *e* gainean bigarren *e* txikiago bat legoke, *que es* beharko litzatekeela markatuz edo (hala ere, bestelako bilkurak badira, bere horretan utziak: *ques* 310, *quel* 414, *questa* 434).

Kasu batzuetan inprimaturik egon beharko liratekeen letra batzuek eskuz eginak dirudite (cf. «la s en fuertes está escrita con tinta»; Dodgson 1906). Tentagarria da pentsatzea inprentan bertan eginak izan zitezkeela halako zuzenketak: ikusi dugunaren arabera, beste oharren idazleak erdal pasarteetan jartzen du arreta, euskal zatiari kasu berezirik egin gabe, baina halako zuzenketak hala euskal nola erdal zatian aurkitzen dira, ikusiko ez ziratekeen letrak ordezkaturik (ik. 1. eranskina: 149 *beara*ç, 216 *Hular*zen, 455 *bizar*[uric]). Erdal zatietako balizko tintazko letra horiek Da Sommaiaren kopian agertzeak inprentakoen ardura izatea posible egiten du: *jouen*os (125) eta *pan*es (129) hitzetan amaierako bi letrak gehiturik daudela dirudi,²⁰ eta hala ageri dira biak Da Sommaiaren kopian ere; kontrara, azken bi letrak eskuz eginak dirudite *mas*tines (349) hitzean ere, baina Da Sommaiak *mas*tin baino ez dakar. 68. erre-

¹⁸ Gehitu dugun *rec* ez dago irakurtzerik argazkietan; ziurrenik ohar honi buruz da Vinsonek aipatzen duen «quelques notes, écrites en marges, ont été tronquées en même temps» (1898: 530).

¹⁹ Beste aldaera bat aurkitzen da Onophrio Povio [Onofre Pou] idazlearen *Thesaurus puerilis* (1615) eta Geronimo Martin Caro y Cejudo idazlearen *Refranes y modos de hablar castellanos con latinos* (1675) liburuetan, guretik oso hurbil geratzen dena: *Mucho tocado y poco recado*.

²⁰ Euskal pasarteetan dugunarekin bat eginez: *gazteac* eta *oguiac*, hurrenez hurren.

frauan ere (*Laztan ez ta apaca? Sin ser querido y con besos?*) dauden galdera markak eskuz gehituak badira, Da Sommaiak ez du halakorik bere kopian.

Nola ez, inprentakoak tartean sarturik egotea tentagarria da, baina jakitun gara, batetik, ez garelako liburu original bat aztertzen ari, inork inoiz egindako argazki batzuk baizik, eta bestetik, letra baten gainean iritzia ematea oso labainkorra dela. *RS*ren edizio *princeps*aren beste ale bat agertu arte itxaron beharko dugu hemen esandakoa berretsi edo ezeztatzeko, ditugun datuek ez baitigute oraingoz ondorio ziurrik ateratzeko aukerarik ematen.

Guztiarekin, Darmstadtoko aleak ez izan arren inolako marka, zenbaki, *ex-libris* edo signaturarik (Vinson 1898: 529), zenbakiak eta oharrak idatzi zituen antzinako jabeari buruzko ondorio orokor batzuk atera ditzakegulakoan gaude:

1. Ez zen xvii. mendeko bibliofilo hutsa; aitzitik, erretrauak aztertzeko beta hartu zuen; errepikaturiko erretrauak, horien aldaera eta esanahi-kideak elkarrekin lotzeko ardura izan zuen.
2. Aurrekoari lotuta, eskuzko oharretatik isurtzen da erretrau zalea dugula jabea, eta moda horren barruan legokeen pertsona batengan pentsatu behar dela. Agian erretrau bildumaren bat prestatzen ari zela ere proposa genezake, eta horregatik erretrau batzuk azpimarratu zituela.
3. Ez dirudi euskalduna zenik, edo erdarazko zatia gehiago interesatzen zitzaion behintzat, ohar gehienak zati horri buruz eginak baitira. Gainera, arretatsu zegoen gaztelaniazko ortografiari, *h*-ei dagokienez behintzat.
4. Liburuaren inguruan, barne deiek iradokitzen dute gure erretrauzaleak lau koadernotxo osaturiko alea ezagutu zuela, ez zuela kaierik galdu bere oharrak idatzi ostean.

3. Ondorioak

Lan honetan Florentzian gordetzen den *RS* liburuaren lekukotasuna aurkeztu dugu, eta Bigarren Mundu Gerran suntsitua izan zen arte Darmstadtan gordetzen zen *unicum*arekin erkatu. Berez *codex descriptus* bat dugu lekukotasuna: edizio *princeps*aren eta Girolamo da Sommaia florentziarraren kopiaren artean diren aldeek ez digute argudio nahikorik ematen Darmstadtoko alearen eta Da Sommaiarenen artean edizio ezberdintasunik (cf. Bleucia 1983: 173) dela proposatzeko; aitzitik, Da Sommaiak egindako kopia-akats arruntak dirudite aurkitu ditugun aldaera guztiek.

Testuaren gainean datu berezirik eskaini ez arren, florentziarrarena lekukotasun garrantzitsua da, kontuan hartzen badugu Italiatik kanpo 1599 eta 1607. urteen bitartean baino ez zela egon, eta kopia Salamancan bizi izandako urteetan egin behar izan zuela. Honela, lehendik genituen frogak gorabehera, honek erakusten digu liburuaren ez zela inprimatze lanak amaitu gabe, plegu on batzuekin, taxuturiko liburuaren (Vinson 1898: 530), eta bai zabalkundea izan zuen lana: Salamancan, orduko kultur gune garrantzitsuenetakoan, aurkitzerik bazuen horretarako interesa zuenak.

Era berean, Girolamo da Sommaiak utzi digun lekukotasuna aitzakiatzat harturik, ezagutzen dugun ale bakarraren faksimileak aztertu ditugu bibliografia materialaren ikuspegitik, eskuzko oharrek antzinako jabearen gainean eman ziezazkiguketen datuak bilduz. Horretatik atera dugun ondorioa da liburuaren jabea (jabeetako bat behintzat) ez zela bibliofilo hutsa, erretrauek garai hartan pizten zuten jakin-minaren

moda barruan legokeen pertsona bat baizik, eta horrek Da Sommaiaren lekukotasunarekin bat egingo luke, hots, liburuak gaztelaniazko erretrauez interesaturik zegoen giro kulturalen zabalkundea izan zuela.

Da Sommaiaren lekukotasunak eta Darmstadtteko aleak batera duten beste ezau-garri bat tamaina da: Darmstadtteko alearen barruko deiek iradoki dute balizko jabe erretrau zale hark liburua izan zuenean lau kaieretako alea izan zuela esku artean, eta oharrok idatzi ostean behintzat ez zuela kaierik galdu. Da Sommaiak egindako kopia, bere aldetik, ezagutzen dugun alearen momentu berean hasi eta amaitzen da; hots, badirudi lau kaieretako aleek nolabaiteko zabalkundea izan zutela.

Da Sommaiak erabili zuen alea eta Darmstadttekoa lau kaieretakoak izateak ez digu adierazi nahi hau zenik liburu osoa, froga pisuzkoak baititugu gutxienez bosgarren koadernotxo baten ezagutzan pentsatzeko (cf. Mitxelena 1961; Lakarra 1996a; Urgell 2002: 34; azken honek aurreko ikertzaileen argudioak ere biltzen ditu): Oihenarten koadernoan, *biscaye* izenburuaren azpian, D-tik ezagutzen ditugun 18 erretrauekin batera beste 20 ezezagun ditugu, grafiak eta hizkuntzak erakusten digutenez jatorri bera izango zutenak (Mitxelena 1967, *OC XI*: 315). Gainera, Larramendiren *Eranskina*-k (Vinsonen lanetatik badakigu *RS* zela Larramendik aipatzen duen erretraudun *cuaderno viejo* hori) *R*Setatik ateratako hitz askoren artean Oihenarten erretrau horietan diren bi dakartza (ik. Mitxelena 1961, *OC XI*: 515; cf. Urgell 2002: 34), eta Larramendik kopiatzen duen *Seyacaz echun dina, ucuzca jaigui d[lo]a* erretraua ere zati galdu horretakoa izan zitekeen. Datuok ikusita, ezin esan 5. kaier hori izan ez denik, baina argia baino iluntasun gehiago dakarkigu Da Sommaiaren lekukotasunak kaier misterioitsu horren historian: Euskal Herritik kanpo ezagutzen ditugun lekukotasunak (Da Sommaia, Darmstadt) lau kaier dituzten bitartean, Euskal Herrian ezagutzen ditugunek (Larramendirenak eta Oihenartenak)²¹ bost izango lituzkete.

Gauzak ulertzeko, garaiko liburuaren argitalpen munduan kokatu beharra dugu, eta honek erakutsiko digu zergatik ezin den besterik gabe esan lau kaieretako liburua dela liburu osoa, goiko datuak ikusita. Liburuak ez ziren inprentatik koadernaturik ateratzen, aitzitik, inprimatzaileak bere horretan ematen zizkion liburu saltzaileari eta hau arduratzen zen koadernatzeaz (Gaskell 1999: 178); gehienetan, liburua *en rama* garraiatzen zen; hots, edizioaren ale bat osatzen zuten pleru guztiak bata bestearen gainean jartzen ziren eta erditik tolestuta bidaltzen liburu saltzaileengana (*ibid.* 175; cf. Pedraza García 2012: 54); hots, ez ziren kaierka jartzen koadernatzaileak bere tailerlean izan arte.

Bigarren datu bat buruan izatea ere interesgarri izan daiteke, liburuaren hedatzea nola izan zitekeen hobeto ulertzeko: Pedro Porralis de Amberes, *RS*ren inprimatzailea, 1591n hasi zen lanean, bere aita (Tomas Porralis, Iruñeko inprimatzaile hainbat urtetan) hil zenean, eta inprentaz gainera aitak zeuzkan zenbait zor eta betebeharrak oinordetzan hartu zituen (tartean Iruñeko inprimatzaile ofiziala izatea); beraz, bere lana lehenago harturiko enkarguak betetzera mugatu zen nonbait (Ostolaza 2004: 46). 1596koa da bere azken lan inprimatua (*RS*); eta inprentaren negozioa uzten du zergatikoa argi ez dagoen arren; agian aitaren zorrak ezin izan zituen garbitu, edo Antonio de San Pedro, inprentako nagusia, hil zitzaion (*ibid.* 46). Horren parean, 1592an heldu ei zen Mathias Mares inprimatzailea Iruñera (*ibid.* 42), eta 1596an sinatuko

²¹ Eta Plentziako aleak ere; cf. Zuloaga (2011: 63).

zuen bere lehenengo lana hiri horretan (Rodríguez Pelaz 1995/97: 170). Hurrengo urteetan M. Maresek Pedro Porralsen tailerra eta betebeharrak erosi zituela ematen du, tartean Iruñeko inprimatzaile ofiziala izatearen ardura eta Tomas de Porralsen testamentuan utzitako zorrak (Ostolaza 2004: 55).

Alabaina, gauzak ez daude hain argi Porralsen eta RS liburuaren historian. 1601. urtean Matias Maresek izan zuen auzi bateko dokumentazioan irakur daitekeenez, 1596. urterako Pedro Porrals (*impresor de libros*) hilik zegoen: auziaren paperean artean 1596ko ekainaren 5ean sinaturiko inbentario bat dago.²² Graciosa de Oroz-ek, Porralsen alargunak, dokumentu hau egitea eskatzen dio Martin de Riezu idazkariari bere senar ohiaren ondasunak deskribatzeko (tartean inprenta-tailerrean ziren tipoak eta harrimintak deskribatzen dizkigu). Hau gutxi balitz, ordurako Matias Maresekin ezkondata dagoela esaten da, senar berriak baimena ematen baitio inbentario hori egin ahal izateko. Datu berriok liburuaren datarekin ez dute bat egiten, baina oraindik historia korapilotsu hau askatzeko gai izango den giltzarria aurkitzea falta zaigu (cf. Ulibarri prestatzen).

Ikusten denez, zenbat eta datu gehiago izan *Refranes y Sentencias* liburuaren inguruan, orduan eta galdera gehiago agertzen zaizkigu begien aurrean. Nonbait agertuko ahal da beste ale bat, nahi genituzkeen erantzunekin!

Bibliografia

- Arana Martija, José Antonio. 1994. Euskal Herriko inprentaren historia. *Uztaro* 12. 37-53.
- Blecua, Alberto. 1983. *Manual de crítica textual*. Madril: Editorial Castalia.
- Cacho, María Teresa. 2001. *Manuscritos hispánicos en las bibliotecas de Florencia (I. Biblioteca Nazionale Centrale)*. Florentzia: Alinea Editrice.
- Calzacorta: ik. Kaltzakorta.
- De Santis, Fancesca. 2003. El ms. magliabechiano VII, 353: un importante testimonio de la poesía de fray Melchor de la Serna. *Canente* 5-6. 227-244.
- De Santis, Fancesca. 2004. Verso un'edizione del ms. magliabechiano VII-353. *Il confronto letterario* 42. 365-373.
- De Santis, Fancesca. 2006. *Il manoscritto magliabechiano VII-353. Edizione dei testi e studio*. Pisa: Università degli Studi di Pisako doktorego tesia. https://etd.adm.unipi.it/theses/available/etd-04102006-133233/unrestricted/TESI_VOLUME_2.pdf (2015/07/02).
- De Santis, Fancesca. 2008. Estancia en Salamanca y viajes en las cercanías de un estudiante italiano del s. xvii. *Dicenda. Cuadernos de filología hispánica* 26. 325-333.
- Dodgson, Edward S. 1896. *Dana danean eta dana danegino*. Baiona: E. Lesgourgues.
- Dodgson, Edward S. 1906. El incunable heuskérico de Darmstadt. *El noticiero bilbaíno* 1906/01/08. s.p.
- Gaskell, Philip. 1999. *Nueva introducción a la bibliografía material*. Madril: Trea. (1. argit. 1972).
- Haley, George (arg.). 1977. *Diario de un estudiante de Salamanca. La crónica inédita de Girolamo de Sommaia*. Salamanca: Ediciones Universidad Salamanca.

²² AGN, sig. 309651, fol. 62v eta hurrengoak (ik. Ulibarri prestatzen).

- Herrera Vázquez, Manuel. 2011. De copias y copistas (I): la formación del manuscrito magliabechiano VII, 353 de la Biblioteca Nazionale Centrale de Florencia. In Antonio Azaustre & Santiago Fernández (arg.), *Compostella aurea. Actas del VIII Congreso de la AISO*, 597-608. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Irigoién, Alfonso. 1975. Refranes y Sentencias. In *La Gran Enciclopedia Vasca*, 10. lib., 616-682. Bilbo [Darmstadtoko alearen erreproduzio faksimilea].
- Itúrbide Díaz, Javier. 2015. *Los libros de un reino. Historia de la edición en Navarra (1490-1841)*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Kaltzakorta, Xabier. 1996. Euskal atsotitz-bildumak. *Euskera* 41. 611-640.
- Kaltzakorta, Xabier. 1997. Historia del refranero vasco. *Paremia* 6. 141-146.
- Krajewska, Dorota, Eneko Zuloaga, Ekaitz Santazilia, Borja Ariztimuño, Oxel Uribe-Etxebarria & Urtzi Reguero. 2017. *Esteve Materraren Do(c)trina christiana (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa (Monumenta linguae Vasconum: Studia et Instrumenta 7)*. Bilbo: Euskaltzaindia & UPV/EHU (= ASJU 51).
- Lakarra, Joseba A. 1996a. Iturrien erabilera eta tamainak egitura(z) zehaztuaz. *Refranes y Sentencias eta Hiztegi hirukoitza. Uztaro* 16. 21-55.
- Lakarra, Joseba A. 1996b. *Refranes y Sentencias (1596). Ikerketak eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Martín Clavijo, Milagro. 2008. La Salamanca estudiantil del siglo xvii. El *Diario* de Giro-lamo Da Sommaia. *Salamanca. Revista de estudios* 56. 37-44.
- Mitxelena, Koldo. 1961. Euskal hiztegiak xvii-xviii. mendeetan (Berrargit. *OC* 11, 505-522).
- Mitxelena, Koldo. 1964. *Textos arcaicos vascos* (Berrargit. *OC* 12, 1-197).
- Mitxelena, Koldo. 1967. Los refranes del cuaderno de Oihenart (Berrargit. *OC* 11, 299-326).
- Mitxelena, Koldo. 1970. *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue* (Berrargit. *OC* 8, 29-191).
- Mitxelena, Koldo. 1978. Para la historia de la ortografía vasca (Berrargit. *OC* 11, 403-409).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUn gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
OC: ik. Mitxelena 2011.
- Ostolaza Elizondo, María Isabel. 2004. *Impresores y libreros en Navarra durante los siglos xv-xvi*. Iruñea: Nafarroako Unibertsitate Publikoa.
- Pedraza García, Manuel José. 2012. El arte de imprimir en el siglo xv y xvi: nuevas técnicas para hacer libros en una época de cambios. In Luis Prensa & Pedro Calahorra (koord.), *Jornadas de canto gregoriano. xv. El libro litúrgico: del scriptorium a la imprenta. xvi. La implantación en Aragón, en el siglo xii, del rito romano y del canto gregoriano*, 35-63. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- Rodríguez Pelaz, Celia. s.d. El grabado barroco en los impresos vasco-navarros. *Hiru* [online]. <https://www.hiru.com/arte/el-grabado-barroco-en-los-impresos-vasco-navarros> (2015/07/21).
- Rodríguez Pelaz, Celia. 1995-1997. La ilustración en los libros de Mathias Mares, primer impresor de Bizkaia. *Kobie* 11. 167-190.
- Ronco, Milagros. 1997. El primer siglo de la imprenta en Vizcaya. *Revista general de información y documentación* 7(2). 359-364.

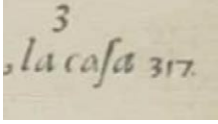
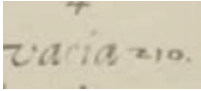
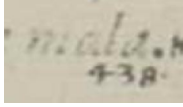
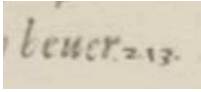
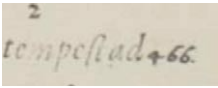
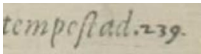
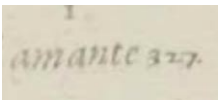
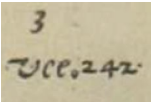
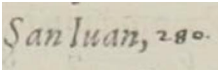
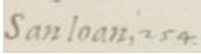
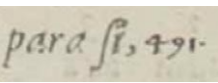
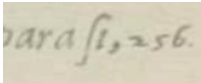
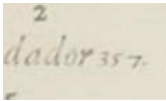
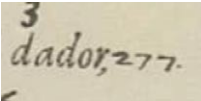
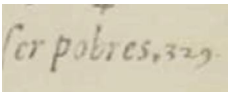
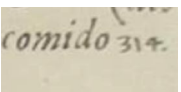
- Santoyo Mediavilla, Julio C. 2005. La imprenta en el País Vasco: breve panorama histórico. In *I Seminario sobre patrimonio bibliográfico vasco*, 109-123. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza. TAV: ik. Mitxelena 1964
- Teza, Emilio. 1887. Il sacco di Roma (versi spagnuoli). *Archivio de la società romana di storia patria* 10. 203-240.
- Ulibarri, Koldo. prestatzen. Pedro Porrallis, *Refranes y Sentencias*-en inprimatzaile? UPV/EHUko eskuizkribu argitaragabea.
- Urgell, Blanca. 2002. *Larramendiren Hiztegi hirukoitza-ren eranskina. Saio bat hiztegegintzaren testukritikaz (ASJUren Gehigarriak 47)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Urkizu, Patri. 2015. *Refranes y Sentencias...* Girolamo della Sommaia. *Egan* 68(1/2). 65-146.
- Urquijo, Julio. 1911-1933. Los Refranes y Sentencias de 1596. Estudio comparativo. *RIEV* 5. 375-401, 581-589; 6. 230-234; 7. 60-66, 439-460; 8. 17-50, 230-266; 19. 548-563; 20. 45-56, 212-217; 21. 166-177; 22. 74-81, 531-541; 23. 30-45, 264-288, 522-545; 24. 39-59.
- van Eys, Willem J. 1896. *Proverbes basques-espagnols. Refranes y Sentencias comunes en bascuence, declaradas en romance*. Geneva & Basilea: Georg & Co.
- Vinson, Julien. 1898. *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Additions et corrections* (Berrargit. faksim. [Julio Urquijoren oharrekin] Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 1984).
- Zuloaga, Eneko. 2011. Bizkaiko jauntxoeren inguruko herri-literaturaz. Plentziako 1603ko hiru esaera zahar eta *Refranes y Sentencias*en jatorria, eta proposamen bat Arrasateko erreketaren kantuez. *ASJU* 45(2). 53-69.

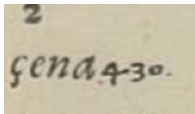
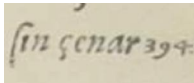
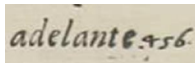
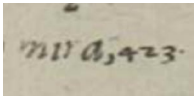

1. Eranskina: Darmstadteko alearen eskuzko oharrak

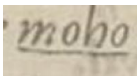
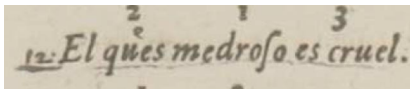
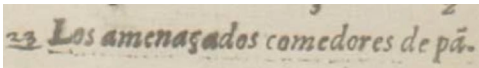
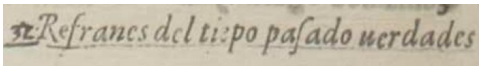
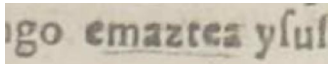
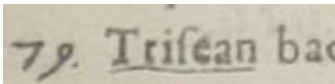
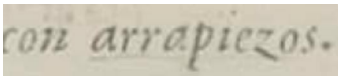
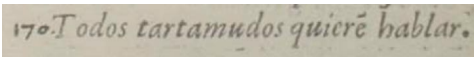
1.1. Testu barruko deiak

errefraua	argazkia	errefraua	argazkia
14 Eguia laz ta labio. <i>La verdad aspera y rabricorta.</i>		518 Eguia da laz ta garrraz, ta mergaz. <i>La verdad es aspera y agra y desabrida.</i>	
40 Nayago dot to bat, çe amaui emon deyat. <i>Más quiero toma uno, que doze te dare</i>		432 Oba chori bat escuan çe ez bost ezcurrean. <i>Mejor un paxaro en la mano que no cinco en el arbol</i>	
51 Vrdeen buztanez ma-traçu onic ez. <i>De rabo de puerco no buen birote.</i>		485 Charri buztanez ma-traçu onic ez. <i>De rabo de cochino no buen birote.</i>	
52 Vnayoc arri citean gastaoc aguir citean. <i>Los Pastores riñieron, los quesos parecieron.</i>		386 Arzaioc arricitea gaz-taeoc aguircitea. <i>Riñerose los pastores de ovejas y parecieron los quesos.</i>	
291 Eguia ergarria. <i>La verdad causa riña.</i>		52; 386 cf. 52 eta 386	
106 Bereçat dana beste-rençat. <i>Quien es para si, lo es para otro</i>		139 Nay doana curezat, besteçat. <i>Lo que quieres para ti, para otro.</i>	
138 Aguinac vrrago, ay-deac baño. Mas cerca los diètes q. los pariètes		281 Atoren baxen vrago narrua. <i>El cuero mas cerca que la camisa.</i>	
192 Dienean erezguna yfinc chircandea. Quando te dieren la sortija, pondrás el dedo meñique		454 Emayten deusenari demaen leguez arbez. <i>A quien se lo dan, tomelo como se lo dieren.</i>	

errefraua	argazkia	errefraua	argazkia
210 Andra vrenac esea lauçatuguino daroa betatu. <i>La muger de buen recado, la casa suele hinchar hasta el tejado.</i>		317 Andra hurenac ese husa betatu. <i>La muger principal la casa vacía hinche.</i>	
213 Iate onac dacar guex-toa <i>La buena comida la trae mala.</i>		438 Lar janac eta edanac guichitara nencarre. <i>Demasiado comer y beuer me ha traydo a poco.</i>	
239 Quibel ecachari bular aldionari. <i>Espaldas a la tempestad pecho a la buena sazón.</i>		466 Quibel eguioc eca-chari. <i>Hazle espaldas a la tempestad.</i>	
242 Onerechien beguie-tan gauça ezayric ez-tan. <i>En los ojos del amante no ay cosa fea.</i>		327 On erechiac vrrutireá dacus. <i>El aficionado de le-xos vee.</i>	
254 Doneaneco euria gar-rien galçaygarria. <i>Lluvia de San Juan, causa de perdición del trigo.</i>		280 Doneaneco euria gar-rien galçaygarria. <i>Lluvia de San Joan, causa de perdición del trigo.</i>	
256 Edoceyn bereçat ta Iaungoycoa oroençat. <i>Cada cual para si, y Dios para todos.</i>		491 Edozeyn berezat ta Iaungoycoa oroenzat. <i>Cada cual para si Dios para todos.</i>	
277 Adicazenda emuyllea ta ez arçayllea. <i>Cansase el dador y no el tomador.</i>		357 Adicaçenda emallea, ta ez arçallea. <i>Cansase el dador y no el recibidor.</i>	
314 Doguna jan ta chiro yçan. <i>Comer lo que tenemos y ser pobres.</i>		329 Doguna jandogu ta arlot gara biortu. <i>Lo que tenemos hemos comido, y nos hemos buelto pobres.</i>	

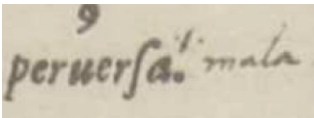
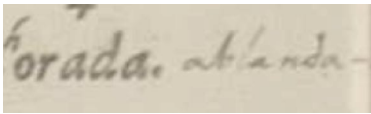
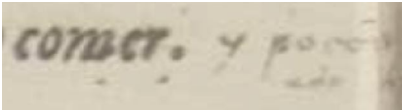
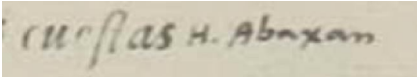
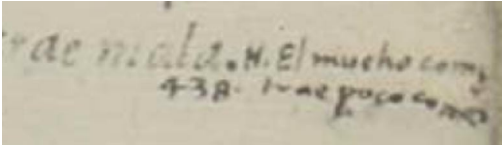
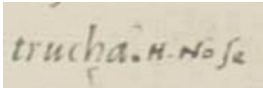
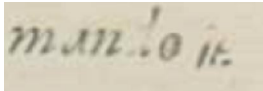
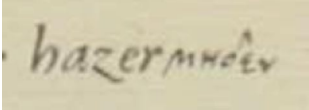
errefraua	argazkia	errefraua	argazkia
394 Echun ayte afalzaga, ta jaguiaite zorbaga. <i>Acuestate sin çena y levantar te has sin deuda.</i>		430 Ongo dot hoera afalçaga jaguiterren zorbaga. <i>Bien me sera a la cama sin çenar por le- vantarme sin deuda.</i>	
423 Aurrera adize ez tana azera dago. <i>Qui no mira adelante atras esta.</i>		456 Aurrera adizen ez tana azeranz jaux- tenda. <i>Quien adelante no mira, azia atras se cae.</i>	

1.2. Testu azpimarratuak

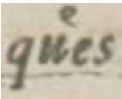
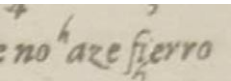
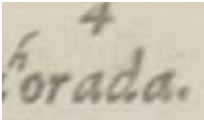
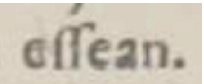
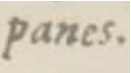
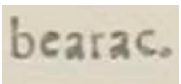
hitza(k)	argazkia
5 moho	
12 El ques medroso es cruel	
23 Los amenaçados comedores de pâ	
32 Refranes de tiepo pasado verdades	
65 emaztea	
79 Trisean	
168 arrapiezos	
170 Todos tartamudos quieren hablar	

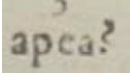
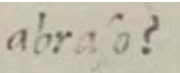
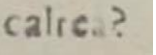
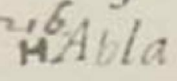
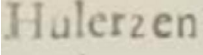
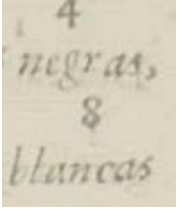
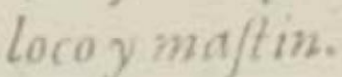
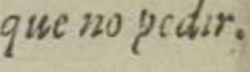
189	No des baldon a nayde	189 No des baldon a nayde.
211	alçanse	alçanse los llam
270	Muxica	270 Muxica aden
284	Aramayona	A Aramayona qui
302	Azaga	302 Azaga on
363	Samarien	Samarien oftic
387	Albia, nido de todos los males	387 Albia, nido de todos los malos.
426	Ciego es quien no ve por çedaço	426 Ciego es quien no ve por çedaço.
459	alejas	alejas miel.
473	de la del ageno	de la del ageno.
482	joven regozijado	y esse joven regozijado.
506	De jativo	De jativo me o b.

1.3. Gehiketak

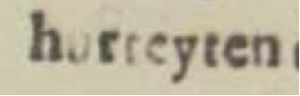
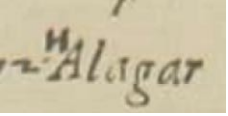
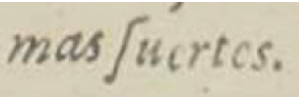
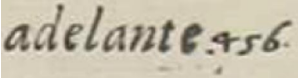
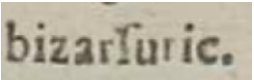
Gehiturikoa	Argazkia
6 mala	
16 ablanda	
17 y poco [rec]ado	
211 H. Abaxan	
213 H. El mucho comer trae poco comer	
229 H. No se	
232 it.	
530 nuder? μηδεν?	

1.4. «Zuzenketak»

«Zuzenketa»	argazkia
12 ques > quees	
15 La [h]erreria de si fuese no [h]aze	
15 fierro > hierro	
16 [h]orada	
66 [v]ere	
68 apaca[?] / besos[?]	
88 r[u]	
98 cssean > essean	
125 jouen[os]	
129 pan[es]	
130 hesay [?]	
149 beara[c]	

	«Zuzenketa»	argazkia
155	[t]a	
186	po[co]	
205	apea[?] caltea [?] // abraso[?] daño[?]	
216	[H]abla	
216	Huler[z]en	
223	toda[s]	
224	buen[o]	
245	negr[as] blanc[as]	
246	masti[n]	
320	pedi[r]	
349	mastin[es] ²³	

²³ Da Sommaiaren kopian *mastin*.

	«Zuzenketa»	argazkia
368	h[u]r[te]yten	
372	[h]alagar	
403	[f]uertes ²⁴	
423	adelant[e]	
455	bizar[s]uric	

2. Eranskina: Darmstadteko alea eta Da Sommaiaren kopiaren arteko erkaketa

	Darmstadt	Da Sommaia
3	Trabajo	Trabajos
4	Solano	solan
9	Patria	tierra
11	Enriquecer	enriqueçer
16	Gotera // orada	Gottera // ðorada
37	Torçuelo	Torcuelo
39	Tocino	Toçino
43	Iunio	Junio
51	Birote	Virote
71	Mal	Mala
78	Necesidad	Necessitad
84	Vaporea	Vaporrea

²⁴ Cf. Dodgson 1906.

	Darmstadt	Da Sommaia
89	Pluuias	Pluvia
96	Uituroso	uirtuoso
99	O de uasura	O uasura
101	Conoce	conoçe
104	Trabajo	trauajo
110	Eñl	en el
111	Paridera	parlera
112	Que no lastima	Que lastima
118	Madre	Muger
123	Tiêpo no es	Tiempo es
125	Jouenos	Giouenes
129	Mojado	Moiado
144	Trabar	Trabajar
166	Comêçado // nayde	~~En~~ començado // na[y]dye
180	Dañoso	Dañosa
194	Postrero	Postero
199	Podrece // crece	Podreçe // creçe
207	Calça	Calza
197	Tuuiesse	Tuuiese
209	Daño	Danno
211	Alçanse	Allananse
220	Le	Lo
228	Aljaba	Aljaua
229	Toma la trucha	Toma trucha
231	Passado	Pasado
241	Depriende	deprende
244	Necessidad	Necesitad
253	Eñl	En el
254	De perdición	De la perdición
263	Arteme	Harteme
272	Hierele, dale, matale	Hiere, dales, matales

	Darmstadt	Da Sommaia
276	O	y
280	De perdición	De la perdición
298	Arana	Araña [<i>ondoren virgula kentzen du</i>]
298	Rato	raton
310	Ques	q ² es
313	Echa	Hecha
318	Reluziente	Reluciente [<i>ondoren zuzendua</i>]
319	Ganolo	ganollo
326	Lança	Lanca
335	Obero	Obrero
339	Az ayudar	Az de ayudar
349	Mastines	Mastin
350	Yr	Ir
355	El horno	Il forno
358	Lluuia	Plluuia
359	Vele	Bele
360	Nasçer	nascer
363	Rocin	Roçin
369	Conoçen	Conocen
376	Daño	Danno
379	Limacos	limaços
383	Atreuido	Atrebido
384	Roja	Roxa
386	Riñeronse // ouejas	Riñeron // obejas
389	a el	a el
411	Años	Annos
412	Vazio	Bazio
414	Quel	q ² el
416	Abeja	abeia
418	Passada	pasada
419	El viento	Il viento

	Darmstadt	Da Sommaia
423	Qui	quien
422	Esse	este [esse]
426	Çedaço	cedaço
433	Perdidos	perder
434	Questa	q ³ esta
459	Año // trigo // alejas	anno // mucho trigo // alojás
466	Hazle	haze
486	Boluiose	voluiose
488	Horno	forno
467	El	Il
482	Desabrido	dessabrido
483	Pareçe	parece
490	Aueys	abeys
498	Oueja	obeja
499	Biuo	uiuo
504	Joyas	gyoyas [<i>ondoren zuzentzen du</i>]
507	Principal	principale
511		Errefraua kopiatzea ahaztu zaio
518	Dessabrida	Desabrida
527	Recado	Recaudo